

INGLIZ TILIDA BILVOSITA NOMLASHDA KOGNITIV JARAYONLAR

I.Yo.Beknazarova
SamDChTI o'qituvchisi
L.G'.Nabiyeva
SamDChTI talabasi
X.F.Sulaymanova
SamDChTI talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilida bilvosita nomlashning kognitiv jarayonlar bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Bilvosita nomlash semantika, pragmatika va kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan ko'rib chiqilib, uning metafora, metonimiya va idiomalar orqali qanday ifodalanishi misollar yordamida tushuntiriladi. Shuningdek, Grice tamoyillari, Sperber va Wilsonning relevans nazariyasi, Lakoff va Johnsonning metafora nazariyalari asosida bilvosita nomlashning ijtimoiy-madaniy hamda bilish jarayonlariga ta'siri o'rganiladi. Maqolada chet tilini o'rganuvchilar uchun bilvosita nomlashni tushunishdagi murakkabliklar tahlil qilinib, pragmatik va semantik jihatlar asosida yechimlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: bilvosita nomlash, metafora, metonimiya, pragmatika, semantika, madaniy kontekst, kognitiv lingvistika, relevans nazariyasi, idiomalar.

Bilvosita nomlash inson tafakkuri va kognitiv jarayonlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u axborotni qayta ishlash, tushunish va interpretatsiya qilish kabi murakkab jarayonlarni o'z ichiga oladi. Ingliz tilida bilvosita nomlash, ayniqsa, metafora, metonimiya, idiomalar va implicature (bilvosita ma'no) orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonlarda kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika va semantik tahlil muhim rol o'ynaydi. **Metafora** - bu bir narsaning boshqa narsaga o'xshatish orqali ifodalanishi. Metaforalar tilga obrazlilik va ta'sirchanlik beradi, lekin ayni paytda ularni tushunish uchun kognitiv jarayonlar talab etiladi. Masalan, "time is money" metaforasi vaqtning qimmatli resurs ekanligini anglatadi. **Metonimiya** - bu bir narsaning nomini boshqa narsaga ko'chirish, bu narsalar o'rtasida ma'lum bir aloqa mavjudligi sababli. Masalan, "I drank the whole glass" jumlasida "stakan" so'zi aslida ichimlikni anglatadi. Metonimiya ko'pincha tilshunoslikda va adabiyotda qo'llaniladi, lekin noto'g'ri ishlatilganda tushunmovchilikka olib kelishi mumkin.

Idiomalar - bu ma'nosi so'zlarining literal ma'nosidan farq qiladigan barqaror birikmalar. Masalan, "after the rain comes the sun" idiomasi har qanday qiyinchilikdan keyin yaxshilik kelishini anglatadi. Idiomalarni tushunish uchun ularning madaniy va tarixiy kontekstini bilish kerak. **Implicature (bilvosita ma'no)** - bu gapda yoki matnda ifodalangan ma'noning to'g'ridan-to'g'ri aytilmagan, lekin kontekst va pragmatik qoidalar asosida tushuniladigan qismi. Masalan, "hot" degan gap sovuq ekanligini yoki issiqlikni his qilayotganini anglatishi mumkin. Implicatureni tushunish uchun nutq vaziyatini, nutq ishtirokchilarining bilim va niyatlarini hisobga olish kerak. Bilvosita nomlashning kognitiv jarayonlari murakkab va ko'p qirrali. Bu jarayonlar tilshunoslik, psixolingvistika va semantik tahlil kabi fanlar tomonidan o'rganiladi. Bilvosita nomlashni o'rganish tilning inson tafakkuri va kognitiv jarayonlari bilan qanday bog'liqligini tushunishga yordam beradi.

J.P. Grice "Logic and Conversation" asarida [1] bilvosita muloqot va implicature tushunchalarini taqdim etgan. Uning **Kooperatsiya tamoyili** (Cooperative Principle) ga ko'ra, samarali muloqot uchun to'rtta asosiy qoida – **samaradorlik, aniqlik, moslik va uslub** muhim rol o'ynaydi. Ushbu tamoyillar bilvosita nomlash jarayonining qanday shakllanishini tushuntirishda asosiy mezon hisoblanadi. Maqolada Grice nazariyasi bilvosita nomlashning pragmatik jihatlarini yoritishda qo'llangan. [2] asarida insonlar muloqotda **eng kam kognitiv xarajat bilan eng katta ma'lumot olishga intiladilar**. Maqolada bu nazariya bilvosita nomlashning **ijtimoiy-madaniy va psixolingvistik asoslarini** ochib berishda ishlatilgan.

Lakoff va Johnson metaforalar inson tafakkurining **asosiy kognitiv mexanizmlaridan biri** ekanligini ta'kidlaydi. **“Metaphors We Live By”** [3] asarida ular metaforalarning lingvistik hodisa emas, balki inson ongi va mantiqiy fikrlash jarayonining ajralmas qismi ekanligini isbotlashgan. Ushbu manba maqolada **bilvosita nomlashning metaforik jihatlarini** tushuntirish uchun asos sifatida ishlatilgan. Sperber va Wilsonning yondashuvi muloqot jarayonidagi kognitiv jarayonlarni chuqurroq tushuntirishga yordam beradi [4-5].

Ingliz tilida bilvosita nomlashda quyidagi kognitiv jarayonlar kuzatiladi:

- Sxema nazariyasi (*Schema Theory*) tushunchasi, odamlarning o'rganish va ma'lumotni qayta ishlash jarayonlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Bu nazariya shuni ta'kidlaydiki, odamlar yangi ma'lumotlarni o'zlarining oldindan mavjud bo'lgan bilimlari va tajribalari asosida tushunadilar. Bu sxemalar, ya'ni odamning ongida shakllangan bilim tizimlari, yangi ma'lumotlarni qayta ishlashda yordam beradi [5]. Quyidagi misollarni keltirsak: *«Break the ice»* iborasi yangi muloqot yoki suhbatni boshlashni anglatadi. *«Break the ice»* (muzni sindirish) iborasi odamlar tomonidan metaforik tarzda ishlatiladi, chunki odamlar yangi muhitda yoki tanish bo'lmagan kishilar bilan suhbatni boshlashda *«muz»*ni sindirishni tasavvur qilishadi. Bu, odamlarning o'z tajribalari asosida tushuniladi, chunki ko'plab madaniyatlarda muz odatda harakat qilishning to'siq yoki qiyinchilikni bildiradi. Shunday qilib, *«break the ice»* iborasi to'siqni yoki sovuqlikni bartaraf etish jarayonini ifodalaydi; *«A piece of cake»* iborasi oson yoki oddiy ishni ifodalash uchun ishlatiladi, o'zbek tilida *“Xamirdan qil sig'urgandek”* iborasi bilan tarjima qilinadi. Odamlar *«a piece of cake»* ni tez va oson bajariladigan ish sifatida qabul qilishadi, chunki ular o'zlarining shirinliklar va tortlar bilan bog'liq tajribalariga asoslanib, tortni eyish osonligini tasavvur qiladilar. Bu ibora odamning kundalik hayoti va ijtimoiy tajribalari asosida qayta talqin etiladi. *«The ball is in your court»* iborasi, masalan, sportdagi o'yinlar bilan bog'liq bo'lib, tennisda *“to'p”*ni kimdir tashlaganidan so'ng, qarshi tomon uni qaytarishga mas'ul hisoblanadi. Ushbu iboras shunday vaziyatni ifodalaydiki, ya'ni hozirda qaror qabul qilish yoki harakat qilish uchun javobgarlik boshqa tomonning qo'lida ekanligini bildiradi va *“Endi navbat senga”* yoki *“Endi qaror senga bog'liq”* deb tarjima qilinadi. Odamlarning mavjud bilimlari va tajribalari bilan bog'liq bo'lgan holda, til va ifodalarning samarali va aniq tushunilishi uchun iboralarni ishlatish juda muhim. Bu nazariya, shuningdek, yangi ma'lumotlarni o'rganishda kontekstning ahamiyati va yaxshiroq eslab qolish uchun ishlatiladigan bilish sxemalarini ko'rsatadi.

- Muvofiqlik nazariyasi (*Relevance Theory*) tilshunoslik nazariyasi bo'lib, u tushunishni va muloqotni samarali qilish uchun kontekstni qanday tahlil qilish kerakligini ta'kidlaydi. Bu nazariyaning asosi, kommunikatsiyada eng muhim omil sifatida *«muvofiqlik»* ni ko'rsatadi, ya'ni, tinglovchi va yozuvchining har biri o'z maqsadlariga erishish uchun kontekstga moslashadi. Muvofiqlik nazariyasi Dan Sperber va Deirdre Wilson tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib [5], shuni ta'kidlaydiki, tilshunoslar va muloqotchilar ma'lumotlarni samarali almashish uchun faqat aniq va to'g'ri so'zlarni ishlatish bilan cheklanmaydi, balki ular ma'lumotlarni qanday yetkazishlarini ham hisobga olishadi. Bu nazariyaning markaziy g'oyasi shundan iboratki, tinglovchilar so'zlarning ma'nosini nafaqat tilning o'zi, balki atrof-muhit, vaziyat va muloqotning maqsadi bilan bog'liq ravishda tushunadilar. Masalan: *«Can you pass the salt?»* iborasi oddiy so'rov, lekin kontekstda bu so'rovni tushunish uchun to'g'ri tahlil qilish kerak. Agar odam ovqatlanayotgan va tuz idishidan foydalanayotgan bo'lsa, bu ibora oddiy *“tuzni uzatib yubora olasizmi”* so'rovi bo'lishi mumkin. Biroq, agar bu ibora boshqa kontekstda, masalan, muhokama qilayotgan yoki ishdan bo'shatishni muhokama qilayotgan shaxslar orasida ishlatilsa, u holda so'rov boshqa bir ma'no kasb etishi mumkin – *“muammo bilan yordam so'rash”* yoki *“nuqsonni to'g'rilash”* kabi; *“I'm cold”* iborasi ham kontekstga qarab o'zgarishi mumkin. Agar bu ibora xona ichida aytilsa va havoning sovuq bo'lganini tasvirlayotgan bo'lsa, unda oddiy holatda issiqlikni so'rash maqsadida aytilgan bo'ladi. Ammo agar bu ibora boshqa bir odamning o'zaro munosabatlariga yoki ish joyida o'zini noqulay his qilayotgan shaxsdan kelgan bo'lsa, bu esa ko'proq ishdan bo'shatish yoki yordam so'rashni anglatishi mumkin; *“It's getting late”* iborasi faqat vaqtni bildirish uchun ishlatilishi mumkin, lekin kontekstda bu ibora

boshqa ma'nolarni keltirib chiqarishi ham mumkin. Masalan, agar do'stlar birgalikda vaqt o'tkazishsa va biri bu iborani aytsa, bu, ehtimol, ularning kechqurun yig'ilishni yakunlash va uyga qaytishni anglatadi. Kontekstga qarab, bu so'zlar "*Kech bo'lib qilyapti*" yoki "*Yakunlash vaqti keldi*" degan nozik ma'no kasb etishi mumkin. Muvofiqlik nazariyasi ko'proq tinglovchi va yozuvchining muloqotdagi maqsadlarini aniq belgilash, ularning kontekstga mos ravishda o'zaro muloqot qilishlariga yordam beradi. Bu nazariya kommunikativ samaradorlikni oshirish uchun har bir iboraning kontekstga qanchalik mos tushishini tushunishga asoslanadi.

Ingliz tilida bilvosita nomlash jarayoni inson tafakkuri, bilish jarayonlari va semantik aloqalarga asoslanadi. Kognitiv lingvistika yondashuvlari ushbu jarayonning qanday amalga oshirishini tushuntirishda muhim rol o'ynaydi. Sperber va Wilsonning **Moslik nazariyasi**, Grice ning **Kooperatsiya tamoyillari**, Lakoff va Johnsonning **Metafora nazariyasi** bilvosita nomlashning kognitiv mexanizmlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bu esa til o'rganishda, tarjimada va madaniyatlararo kommunikatsiyada muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Grice, H. P. (1975). *Logic and Conversation*. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Speech Acts* (pp. 41–58). New York: Academic Press.
2. Sperber, D., & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication and Cognition* (2nd ed.). Oxford: Blackwell.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
4. Leech, G. N. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
5. Sperber, D., & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication and Cognition* (2nd ed.). Oxford: Blackwell.
6. Beknazarova I.Yo., Jo'rayeva D.U.. Bilvosita nomlashning umumnazariy muammolari (ingliz tili misolida). Samarqand davlat universiteti ilmiy Axborotnomasi. 2024-yil, 6-son (148/2) Gumanitar fanlar seriyasi, 76-84
7. Shomurodova Shahlo Jaxonovna. Таълим жараёнини кенг кўламли ислоҳ этишда инновацион ёндашувларнинг аҳамияти.
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=lpUNsSYAAAAJ&citation_for_view=lpUNsSYAAAAJ:FxGoFyzp5QC
8. Rayhona Narzikulova. Peculiarities of 20th century English literature and main characteristics. An International Multidisciplinary Research Journal.
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Nwrzs00AAAAJ&citation_for_view=Nwrzs00AAAAJ:ufrVoPGSRksC
9. Makhzuna Shavkatovna Ismatova. Development of coaching technologies in the educational space of the university.
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=0mLmjKEAAAAJ&citation_for_view=0mLmjKEAAAAJ:UebtZRa9Y70C
10. Sherzodovich, A. S., & Jamshedovich, B. F. THE MAIN FEATURES OF THE TRANSLATION OF LITERARY TEXT. Sciencepublish. org, 16.
11. Aslonov, S. S. (2020). Ingliz tili stilistikasi fanini o'qitishda fonostilistikaning o'rni. Интернаука, (16-4), 57-59.
12. Ruzimurodova, Z., & Aslonov, S. (2020). WHAT TO TEACH TO THE STUDENTS? TO TEACH STANDARD ENGLISH OR WORLD ENGLISHES?. In МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ (pp. 367-369).